

“PARONIMLARNING IZOHLI LUG‘ATI”NI TUZISH XUSUSIDA

ELMURODOVA MAVLUDA NO‘MONOVNA

Qashqadaryo viloyati Shahrisabz shahridagi

"KESH SMART" xususiy maktabining ona tili va adabiyoti fani o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada maktab o‘quvchilari uchun paronim so‘zlarning izohli lug‘atini tuzish tamoyillari haqida mulohaza yuritilgan.

Kalit so‘zlar: ona tili ta’limi, mustaqil fikrlash, o‘quv lug‘atlariga zarurat, paronimlar lug‘atini tuzish tamoyillari.

O‘quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko‘nikmalarini hosil qilishning asosiy omillaridan biri dars jarayonida ham, darsdan tashqari mustaqil ta’lim jarayonida ham ta’lim oluvchilarni o‘quv lug‘atlaridan foydalanishga o‘rgatishdir. Zero, birgina ona tili ta’limi jarayonida o‘quvchi foydalanishi uchun kamida o‘ttizdan ortiq o‘quv lug‘atiga ehtiyoj borligiga qaramay bizda o‘quv lug‘atlarining sanoqli turlari mavjud. Afsuski, o‘rta umumta’lim maktablarida ulardan ham yetarlicha foydalanilmaydi. Agar dunyoning rivojlangan mamlakatlari, jumladan, ingliz, nemis, fransuz kabi tillar bo‘yicha o‘quvchilarning ona tili darslarida foydalanishlari uchun 20–30 turdan ortiq o‘quv lug‘atlari mavjudligi hisobga olinsa, bizda o‘quv lug‘atchiligiga jiddiy e’tibor qaratilishi zarurligini sezamiz.

O‘rta umumta’lim maktablarida ona tili ta’limining asosiy maqsadini chuqur anglagan mutaxassislar tomonidan qator o‘quv lug‘atlari yaratilgan. O.Shukurov va B.Boymatovanning “O‘zbek tilining ma’nodosh so‘zlar o‘quv lug‘ati”, Y.Hamrayevaning “O‘zbek tilining o‘zlashma so‘zlar o‘quv lug‘ati”, U.To‘rayeva va D.Shodmonovanning “O‘zbek tilining zid ma’noli so‘zlar o‘quv lug‘ati”, B.Mengliyev va B.Bahriddinovanning “O‘zbek tilining so‘z tarkibi o‘quv lug‘ati”, X.Suvonova va G.Turdiyevaning “O‘zbek tilining shakldosh so‘zlar o‘quv lug‘ati”, T.Nafasov va V.Nafasovanning “O‘zbek tilining o‘quv toponimik lug‘ati”, “O‘zbek tilining talaffuzdosh so‘zlar o‘quv lug‘ati”, X.Norxo‘jayevaning “O‘zbek tilining eskirgan so‘zlar o‘quv lug‘ati”, B.Mengliyev, B.Bahriddinova, O‘.Xoliyorov, M.Zaripova va M.Xushvaqto‘vning “O‘zbek tilining so‘z yasalishi o‘quv lug‘ati” kabilar shular jumlasidan. Hozirda mazkur lug‘atlarning takomillashtirilishi va respublika miqyosida ommaviy ravishda chop etilishi, shuningdek, maktab o‘quvchilarining qo‘llariga yetkazilishi kutilmoqda. Shuningdek, maktab o‘quvchilari uchun “Paronimlarning izohli lug‘ati”ni tuzish va ommalashtirish masalasi ham yuqorida ta’kidlangan “o‘quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko‘nikmalarini hosil qilish” ehtiyojidan kelib chiqadi. Maktab o‘quvchilar nutqida oqlik va oqliq, borlik va borliq, burch va burj, alpoz va alfoz yoki darz va dars, amr va amir, ahl va ahil, bob va bop, tib va tip, tub va

tup kabi birliklar baʼzan farqlanmasligini bilamiz. Oʻquvchilarga ana shu kabi paronimik juftliklarning izohli lugʻatini yangicha tamoyilda berish bolaning til sezgirligini oshirib, muayyan soʻz xususida toʻliq maʼlumot olish imkonini beradi.

Paronim soʻzlarni sistemali tahlil asosida oʻrganish tilning lugʻat tarkibi semantik maydonlardan tashkil topgan butun bir tizim ekanligini ochib koʻrsatish va oʻquvchi tafakkurini oʻstirishda yordam beradi. Shunga asoslanadigan boʻlsak, maktab oʻquvchilari uchun moʻljallangan paronim soʻzlarning izohli lugʻatini tuzishda quyidagi tamoyillarga tayanib ish koʻrish lozim boʻladi: – nazariya va amaliyot uygʻunligi tamoyili.

Paronimlarning izohli lugʻatida berilayotgan materiallar oʻzbek tilshunosligida erishilgan yutuqlarga har tomonlama mos kelishi, xususan, paronimiya nazariyasining amaliyotdagi koʻrinishi boʻlmogʻi zarur; – alifbo tartibida ifodalash tamoyili. Lugʻatda tushunchalar meʼyoriy koʻrinishda, mazmuniy maydonlar doirasida emas, alifbo tartibi boʻyicha berilishi lozim. Bu usul oʻquvchilarni tayyor materialdan foydalanish, shuningdek, mustaqil izlanish, fikr yuritish, izoh va xulosalar chiqarishga oʻrgatishda qoʻl keladi. Shu yoʻl bilan bugungi kun kishisida yangi turdagi lugʻatdan, shuningdek, Internet materiallaridan foydalanish malakasini shakllantirish mumkin; – ilmiylik tamoyili. Yaratilajak paronimlarning izohli lugʻatida keyingi 15–20 yil ichida oʻzbek tilshunosligida keng rivojlanayotgan tizimlilik yoʻnalishi oʻz aksini topishi zarur; Annotatsiya. Maqolada maktab oʻquvchilari uchun paronim soʻzlarning izohli lugʻatini tuzish tamoyillari haqida mulohaza yuritilgan.

Paronimlarning izohli lugʻati ona tilidan amaldagi oʻquv dasturi hamda DTS talablarini nazarda tutgan, shuningdek, taʼlim oluvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda oʻquvchilar oʻrganishi uchun tuziladi; – izohsiz izoh chiqarish tamoyili. Paronimik izohli lugʻatda berilayotgan leksemalar sodda va tushunarli boʻlishi talab etiladi. Masalan, lugʻatdan foydalanuvchi adl leksemasida “adolat”, “toʻgʻrilik”, “odillik” semalari borligini oson anglab yetishi zarur. Ushbu kuch, qudrat, peshvo, tarafdor kabi leksemalar bilan maʼnoviy birikishi natijasida alohida ijobiy tushuncha maydonini hosil qilishi (adl kuchi, adl qudrati, adl peshvolari, adl tarafdorlari), ikkinchi tomondan “haqsizlik” semasi bilan jaholat, johillik, adolatsizlik, bedodlik koʻrinishidagi leksemalar bilan zid maʼnoli semantik qatorni hosil qilishini anglab yetishi va shuning yordamida izohsiz izoh chiqara olishi kerak; – umumiylik-xususiylik tamoyili. Lugʻat tuzishda umumiylik-xususiylik dialektikasiga tayanib ish koʻrish muhim. Mazkur usulda leksemalar orasidagi maʼnodoshlik, uyadoshlik, turjins, butun-boʻlak, darajalanish kabi munosabatlar aniqlanadi, bu ifodalanayotgan mohiyatning serqirraligini yoritib berishda yordam beradi; – izchillik tamoyili.

Paronimlarning izohli lugʻatida tushuncha maydonlari ichida keltirilayotgan leksemalar bir-biriga aralashib ketmasligi, aniq bir reja ostida birikishi zarur. Keltirilgan talablarga rioya qilingan taqdirdagina oʻzbek tilida paronimlarning izohli

lugʻatini tuzishning nazariy hamda amaliy masalalarini toʻgʻri hal qilish mumkin. [2:8–21] Tushuncha maydonidan foydalanib paronimlarning izohli lugʻatini tuzishda paronimik munosabatdagi juftliklarning paradigmatic, sintagmatik va iyerarxik xususiyatlarini inobatga olish zarur. Chunki paronimlar ham bu borada rang-barang xususiyatlarga ega. Misol tariqasida koʻp maʼnoli adil hamda adl paronimik juftligiga murojaat etamiz. Ushbu paronimik juftlikda talaffuziy oʻxshashlik mavjud. Koʻp maʼnoli adil va toʻgʻri, egilmagan, bukilmagan, tik, toʻppa-toʻgʻri kabi maʼnolarni anglatuvchi soʻzlar maʼno jihatidan bir-biriga yaqin tursa-da, sintagmatik xususiyatlariga koʻra oʻzaro zidlanadi. Masalan, adil qomat, adil bosh, adil terak, adil novda deyish mumkin, ammo adil koʻcha, adil yoʻl, adil ketmoq, adil bormoq birikmalaridagi koʻcha, yoʻl, ketmoq, bormoq bilan aslo almashtirib boʻlmaydi. Paronimik lugʻatda bu kabi masalalar, shubhasiz, oʻz yechimini topadi. Shuningdek, bunday lugʻatda imkon qadar (agar shunday xususiyatlar mavjud boʻlsa) paronimik, giper-giponimik, graduonimik singari munosabatlar ifodalanadi. Shu tariqa paronimlarning izohli lugʻatida olam – ong – til dialektik munosabati [2:15] aks etadi.

Oʻzbek tilshunosligida paronimlar chegarasini belgilashda har xilliklar mavjud. Bu esa lugʻat tuzish ishiga ancha “soya” soladi. Chunonchi, Sh.Shoaabdurahmonov va boshqalar hammuallifligidagi “Hozirgi oʻzbek adabiy tili” kitobida “Paronimlar” mavzusida quyidagilar qayd etilgan: “Fonetik strukturasi boshqa-boshqa, talaffuzda oʻxshash, yaqin boʻlib qoladigan soʻzlar paronimlar deyiladi. Soʻzlarning oʻzaro bunday munosabatda boʻlish hodisasi paronimiya deyiladi. Fakt – pakt, afzal – abzal, amr – amir va boshqalar. Demak, paronimiya adabiy normada talaffuz etmaslik, adabiy talaffuz normasini, shuningdek, soʻzning fonetik strukturasi toʻgʻri bilmaslik natijasida sodir boʻladi. Omonim, omofon, omograf va paronimlar haqida aytilganlardan shu narsa maʼlum boʻladiki, ularda ikki yoki undan ortiq soʻzning oʻzaro birlik hosil qilishi shakli munosabatga, talaffuziga koʻradir. Bunda soʻzlarning maʼno jihati hech qanday ahamiyatga ega emas”. [7:51] U.Tursunov va boshqalar hammuallifligida yozilgan “Hozirgi oʻzbek adabiy tili” kitobining “Leksik paronimiya” mavzusida quyidagilar qayd etilgan: “Leksik paronimiya.

Ikki leksemani oʻzaro paronim deyish uchun ular:

- 1) yasama leksemalar boʻlishi;
- 2) ayni bir leksemadan yasalgan boʻlishi;
- 3) ayni bir turkumga mansub boʻlishi;
- 4) yasovchi morfemalarining mazmun planida umumiylik boʻlishi;
- 5) yasovchi morfemalari ifoda plani jihatidan oʻxshash boʻlishi kerak.

Rus tilidan oʻzlashgan quyidagi baynalmilal leksemalar yuqorida sanalgan talablarga mos keladi, demak, paronimlar deb qaraladi:

Abonent (abonnement egasi) – abonnement (biror narsadan maʼlum muddat foydalanish huquqini beradigan hujjat); bunda:

- a) yasash asosi – abon-;
b) yasovchilar – -ent, -ement...

Leksik paronimlar ancha sodda talablar asosida ham belgilanadi: fonemalar tizimida faqat bir fonemasi bilan farqlanib turadigan ikki leksema o‘zaro paronim deb qaraladi. Shunday talab yetarli deyilsa, alpoz (ahvol, yo‘sin) – alfoz (lafz leksemasining ko‘pligi), abzal (asli afzor: asbob, egar-jabduq) – afzal (yaxshi, ortiq), xalos (ozod) – xolos (faqat), tizmoq (ipga shodalamoq) – chizmoq (chiziq tushirmoq), xush (yaxshi, yoqimli) – hush (kishining sezish, idrok etish, anglash qobiliyati), rux (shaxmat donalaridan birining nomi – to‘ra) – ruh (kishining his-tuyg‘ularini aks ettiruvchi kayfiyati) kabi juftlarni paronim deyish mumkin”. [6:49] Shu o‘rinda keltirilganlardan bir-birini rad etuvchi ba‘zi misollarni solishtiraylik: – “O‘zbek tili leksikologiyasi” kitobida amr bilan amir so‘zlarining o‘zaro munosabatiga e‘tibor beraylik. Amr so‘zi buyruq leksik ma‘nosiga ega bo‘lib, amir esa undan yasalgan buyruq beruvchi leksik ma‘nosiga ega. Bu so‘zlar arab tiliga oid va shu tilga xos usulda yasalgan. Unda so‘zning undoshlari o‘zgarmagan holda unlilarining almashinishi yoki unli ortishi orqali yangi so‘z yasaladi. Yana shunga o‘xshash vaqf, kofe, tabiat so‘zlaridan ham voqif, kafe, tabiiyot so‘zlari yasalgan. Bunday o‘zak so‘zlar bilan undan yasalgan so‘zlar o‘rtasida ham paronimik munosabat yo‘q; Sh.Shoabdurahmonov va boshqalar hammuallifligidagi “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” kitobida keltirilishicha, fonetik strukturasi boshqa-boshqa, talaffuzda o‘xshash, yaqin bo‘lib qoladigan so‘zlar paronimlar deyiladi. So‘zlarning o‘zaro bunday munosabatda bo‘lish hodisasi paronimiya deyiladi. Fakt – pakt, afzal – abzal, amr – amir va boshqalar; [7:51] – “O‘zbek tili leksikologiyasi” kitobiga ko‘ra bod va bot, yod va yot, mard va mart, qayd va qayt, sob va sop, tub va tup, kompaniya va kampaniya, ulish va ulush kabi qatorlar ham paronim emas, omofonlardir; [8:55] – Sh.Rahmatullayevning “Hozirgi adabiy o‘zbek tili” kitobiga ko‘ra ...bob – bop, tib – tip, yot – yod, sutxo‘r – sudxo‘r, nufuz – nufus, ... kompaniya – kampaniya... omofonlardir; [5:42–44] – Y.D.Pinxasov muallifligidagi “Hozirgi adabiy o‘zbek tili.

Leksikologiya va frazeologiya” kitobida qayd etilishicha, o‘zbek tilida tug – tuk, tuz – tus, tub – tup, sudxo‘r – sutxo‘r, tambur – tanbur, she‘r – sher so‘zlari omofonlar sanaladi; – Sh.Shoabdurahmonov va boshqalar hammuallifligidagi “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” kitobida qayd etilishicha, omofonlardagi o‘zaro farq ular tarkibidagi bir fonemada bo‘ladi. Lekin bu fonemalar ham fonetik xususiyatlari jihatidan bir-biriga juda yaqin turadi. Shu sababli ham bu so‘zlarning talaffuzi bir xil bo‘ladi: tub – tup, yod – yot, bob – bop, mard – mart, tanbur – tambur, sudxo‘r – sutxo‘r, bod – bot, sud – sut va boshqalar; – M.Olimovning “Ilmul-lug‘ot yoki leksikologiya” kitobiga ko‘ra aytilishi ham, yozilishi ham har xil, lekin shakli bir-biriga nihoyatda yaqin bo‘lgan so‘zlar paronim so‘zlar deb ataladi. Masalan: asr – asir, tanbur – tambur, nufuz – nufus...; [4:72] – 5-sinf “Ona tili” darsligida qayd etilishicha, faqat bir tovush bilan

farqlanuvchi, lekin bir xil talaffuz qilinadigan soʻzlarga paronimlar deyiladi: afzal – abzal, amr – amir, daho – daha, devon – davon, bob – bop, tub – tup, ramz – razm, yolqin – yorqin, sayil – sayr, sada – sado [3:177] va h.k. Demak, paronimlarning taʼrifida ham, ularning chegarasini belgilashda ham, darslik va oʻquv qoʻllanmalarda keltirilayotgan misollarda ham qator chalkashliklar, har xilliklar mavjud. Bizningcha, paronimiyaning mohiyati oʻzaro ohangdosh soʻzlarning ikki tomonlama – fonetik hamda semantik munosabatlariga asoslanadi. [8:55]

Paronimlar lugʻatini tuzishda ham nazariy jihatdan shu tamoyilga tayanish zarur. Tahlillar shuni koʻrsatadiki, paronim soʻzlarning ham eng koʻpi inson va uning xususiyatlari tushunchalariga aloqador, ularni semantik maydonlarga kiritishda har bir paronimik juftlikdagi soʻzning sinonimi, antonimi, graduonimi kabilar ham nazardan chetda qolmasligi kerak. Shundagina maktab oʻquvchisining bugungi ehtiyoj va talablariga javob bera oladigan lugʻat yuzaga keladi. Chunonchi: adil – soʻzning kelib chiqishi: arabcha soʻz – “teng”, “barobar”; atash maʼnosiga koʻra: koʻp maʼnoli soʻz.

1. Maʼnodoshlari: toʻgʻri, egilmagan, bukilmagan, tikka; zid maʼnosi: bukchaygan, egik; uyadoshlari: toʻgʻri, egilmagan, bukilmagan, tikka, tik, basavlat; sintaktik aloqa: adil qomat, adil bosh, adil terak, adil novda va hokazo;

2. Maʼnodoshlari: burilmagan, qaytmagan, toʻppatoʻgʻri, toʻgʻri; uyadoshlari: burilmagan, qaytmagan, toʻppa-toʻgʻri, toʻgʻri, ravon, tekis; sintaktik aloqa: adil koʻcha, adil yoʻl, adil ketmoq, adil bormoq va h.k.; adl – soʻzning kelib chiqishi: arabcha soʻz – “adolat”, “toʻgʻrilik”; atash maʼnosiga koʻra: bir maʼnoli soʻz; maʼnodoshlari: adolat, toʻgʻrilik, odillik; zid maʼnolari: jaholat, johillik, adolatsizlik, haqsizlik, bedodlik; uyadoshlari: adolat, toʻgʻrilik, odillik, halollik, gʻarazsizlik; sintaktik aloqa: adl kuchi, adl qudrati, adl peshvolari, adl tarafdorlari.

Keltirilgan tahlildan koʻrish mumkinki, maktab oʻquvchilari uchun moʻljallangan oddiygina “Paronimlarning izohli lugʻati” oʻquvchiga paronimik juftlikdagi soʻzning etimologiyasi, lugʻaviy maʼno ifodalay olish xususiyati (polisemantik yoki monosemantik xarakteri), shakl va maʼno munosabatiga koʻra turi (sinonimi, antonimi, uyadoshlari yoki omonimik xususiyati), sintaktik munosabati (qanday soʻzlar bilan sintaktik aloqaga kirisha olishi) bilan tanishadi. Tabiiyki, bu oʻquvchiga 6–7 lugʻatga murojaat etib, ortiqcha vaqt sarflashining oldini oladi va til hodisalarini bogʻlanishli oʻrganish imkonini yaratadi. Bu kabi lugʻatlarni kompyuter xotirasiga joylashtirish oʻquvchi uchun yanada qulaylik tugʻdiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Barkamol avlod orzusi // Barkamol avlod – Oʻzbekiston taraqqiyotining poydevori. – Toshkent: OʻzME, 2000.
2. Bobojonov Sh. Milliy lugʻatchilik masalalari. – Qarshi: Nasaf, 2004.

3. Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Qodirov V., Jo‘raboyeva Z. Ona tili. Umumta‘lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. 3-nashri. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2011.
4. Olimov M. Ilmul-lug‘ot yoki leksikologiya. – Buxoro, 2010.
5. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. – Toshkent: Universitet, 2006.
6. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘zbekiston, 1993.
7. Sh.Shoabdurahmonov, M.Asqarova va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 1980.
8. O‘zbek tili leksikologiyasi. (Mas‘ul muharrirlar: A.Hojiyev, A.Ahmedov) – Toshkent: Fan, 1981.
9. Sh.Hamroyeva. Maktab o‘quvchilariga mo‘ljallangan o‘zbek tili ideografik lug‘ati (hayvonlarni atovchi so‘zlar misolida) tuzish tamoyillari. Magistrlik dissertatsiyasi. – Buxoro, 2005.